

ERMENİLERİN GÖZÜNDEN HAÇLI SEFERLERİ*

Robert William THOMSON
Çeviren: Özcan EVRENSEL**

Frankların hem Kilikya Ermeni Krallığı'nın hem de ülkedeki Ermeni yaşamının ve kültürünün farklı yönleri üzerindeki etkileri uzun zamandır dikkat çekmiştir. Ermenilerin, XII. ve XIII. yüzyıllarda Batı Avrupa ile doğrudan temasları sonucunda sosyal kurumlarında ve dinî tutumlarında önemli değişiklikler meydana gelmiş ve bunlar uzun yıllar boyunca birçok kişi tarafından çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Ancak meydana gelen bu Haçlı etkisi, Kilikya'daki sanat, din, dil ve diğer yaşam alanlarındaki gelişmelerde aynı etkiyi bırakamamıştır.¹ Hem Kilikya'da Haçlılarla direkt temas halindeki hem de daha az teması olan Ermeniler, Frankların ordusunun gelişini bu şekilde yorumlamıştır. Buna göre Haçlı Seferleri bir Ermeni dünya görüşüne nasıl dâhil edildi?

* Bu makale Ermeni araştırmaları uzmanı Robert William Thomson tarafından 2001 yılında kaleme alınmıştır ve makale, İngilizce aslından tercüme edilmiştir. Robert William Thomson, "The Crusaders through Armenian Eyes", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (ed. Angeliki E. Laiou-Roy Parviz Mottahedeh), Washington 2001, s. 71-82.

** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. ozcanevensel@posta.mu.edu.tr

¹ Peter Halfter'de mükemmel ve güncel bir genel kaynakça var. Peter Halfter, *Das Papsttum und die Armenier im frühen und hohen Mittelalter*, Forschungen zur Kaiser -und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, 15 (Cologne-Weimar-Vienna, 1996). Dilsel değişim için JJS Weitenberg'i ekleyin, Joseph J.S. Weitenberg, "Literary Contacts in Cilician Armenia," in *East and West in the Crusader States*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 75 (Louvain 1996), s. 63-72; ve minyatür resimdeki gelişmeler için, Sirarpie Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia*, 2, DOS31 (Washington, D.C., 1993) ve Helen Evans'ın tezi için; Helen Evans, "Manuscript Illumination at the Armenian Patriarchate in Hromkla and the West", (New York University, Institute of Fine Arts, 1989).

Haçlı seferleri sırasında Ermenilerin V. yüzyıla kadar dayanan bir tarih yazma geleneği vardı. Altı yüzyılı aşkın bir süre boyunca Ermeni yazarlar, sayısız olaylara ve değişikliklere maruz kaldılar.² Haçlıların gelişi - Türklerin gelişi gibi başka bir felaket olarak değil de- genellikle olumlu bir şekilde yorumlansa da Doğu Akdeniz’de sıradan bir referanstan fazlasını hak eden oldukça radikal bir rahatsızlığa neden oldu.

XII. yüzyılda başlayan Müslüman ilerleyişi veya Türklerin XI. yüzyılda gelişi gibi geçmiş olaylar, Ermeni yazarlar tarafından geniş bir çerçevede ele alınmıştır.³ Tarihçiler, Ermeni tarihindeki (gerçek veya hayali) geçmiş olaylarla ilgili bağlantılar aramak için geriye ve mevcut düşmanlardan kurtuluşun, barış ve iyilik çağının açılışı için de ileriye bakmışlardır. Moğollar sahneye çıktığında, Ermeniler zaten bu yeni koşullara uyarlanabilecek ve ayak uydurabilecek bir çerçeveye sahiptiler. Öyleyse, Haçlı Seferleri bir Ermeni şemasına nasıl dâhil edildi?

Yorumların ortaya çıkması biraz zaman aldı. Çünkü XII. yüzyılın sonlarına doğru Haçlılara yapılan atıflar şaşırtıcı bir şekilde azdı ve Batıya da genel bir ilgi eksikliği vardı. Esasen Kilikya’da geleneksel Ermeni yaşamının karakterini tamamen değiştiren yeni gelişmelerde bazı Ermeniler de rol oynadı. Ancak Büyük Ermenistan’da yaşayanların çoğu Haçlılar hakkında çok az bir deneyime sahipti. Dolayısıyla bu makalenin başlığının atıfta bulunduğu "Ermeni Gözleri" kesin bir şekilde Kilikya ve Kuzey Suriye’deki olayların gerçek tanıkları olmak zorunda değildir. Burada, Suriye ve Filistin’deki olaylara ilişkin Ermeni tasvirlerinden ziyade Haçlı Seferleri üzerine kafa yoran ve onları geçmişe yönelik yaklaşımlarına dâhil etmeye çalışan Ermenilere daha çok dikkat edeceğim.

² Erken Ermeni tarihi yazılar için bkz: Jean P. Mahé, “Entre Moïse et Mahomet: Réflexions sur l’historiographie arménienne,” *REArm* 23 (1992), s. 121–53, Ermeni tarihçilerinin basımları ve tercümelelerinde ayrıntılar için bkz. Robert W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 A.D.*, CC (Turnhout 1995).

³ VII. yüzyılın sonlarına doğru yazan Sebēos, İslamî fetihleri tartışan ilk Ermeni tarihçisidir; R. W. Thomson’da yorumu ve tartışmayı görmek için, J. Howard-Johnston ve Tim Greenwood, *The Armenian History Attributed to Sebēos*, Translated Texts for Historians 31 (Liverpool, 1999). Türk istilasına Ermeni müdahalesi için bkz. M. Canard-H. Berbérian, *Aristakès de Lastivert: Récit des Malheurs de la Nation arménienne*, Bibliothèque de Byzantion 5 (Brussels 1973).

Fakat tarihçilerin bu geniş meseleyi ele almasından önce Ermenilerin durumları üzerine birkaç söz söyleyelim. Ermeni yazarlar, kopyaladıkları el yazmalarına ayrıntılı kolofonlar eklemek gibi güzel bir alışkanlığa sahip olduklarından dolayı, Haçlıların gelişi hakkında anlatılan olaylarla çağdaş olan bazı ilgi çekici yorumlarımız var.⁴

Haçlıları tanımlayan ilk Ermeni, 1098'de Antakya yakınlarındaki Kara Dağ'da yaşayan John adında biriydi. Bir kilise hukukuna dair yazdığı kolofonda, Tanrı'nın kutsal (yerlerini) ve rahiplerini lekeleyen yabancı tiranları kovmak için denizi aşan "batılı kahramanlar ulusunun" gelişini anlatıyordu. Batılılara özel olarak "Haçlılar" denmez, ancak yazarlar, "önlere Mesih'in Haç işaretini koyduklarını" not ederler.

Ertesi yıl, İskenderiye'de bir incili kopyalayan Aaron,⁵ yazmış olduğu kitabını Lord Gregory'nin, yani o zamanlar Mısır'da bulunan II. Grigor Vkeyeser'in patrikhanesine⁶ ve Roma İmparatorluğu'nun yiğit ırkı olan "Tanrı'nın uyarısıyla gelen Franklara" atfetmiştir. Aaron, Antakya için yapılan savaşı anlatmış ve kısaca, Mesih'in gücü aracılığıyla bir dizi dinsizin kılıçtan geçirildiği Kudüs'ün ele geçirilmesi hakkında bilgiler vermiştir. Frankları daha az metheden yazarın eseri, hem Ermeni dönemine hem de Kont Joscelin yönetimindeki Frankların "tiranlığına" dayanan

⁴ Ermeni kolofonlarına ve özelliklerine genel bir bakış için; Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1308-1480, A Source of Middle Eastern History*, Cambridge 1969. Aşağıda alıntılanan kolofonlar; V. ve XII. asırlar için, Mat'evosyan, *Hayeren Jeragrac' Hişatakaranner*, E-ŽB darer (Erevan 1988); ve 1250'ye kadar G. Yovsep'ean, *Yişatakarank' Jeragrac'* (Beyrut 1951).

⁵ Mat'evosyan, *Hişatakaranner*, s. 117-119. Bir İncil olan MS Erivan'dadır. Matenadaran (Ermenistan'da bir araştırma Enstitüsü) numarası 288.

⁶ Gregory Magistros Pahalvu'nin oğlu olan bu Gregory, 1065'te Katolikos olarak kutsanmıştı. Ancak idarî görevlerini bir yardımcısına bırakarak hayatını menkıbe çalışmalarının adadı. Vkeyeser, şehitlerin sevgilisi anlamına gelmektedir. Hayatının çoğunu Ermeniceye çevrilecek metinleri aramak için seyahat etmekle geçirdi. Bkz: A. Kapoian-Kouymjian, "Le Catholico Grégoire II le Martyrophile (Vkeyeser) et ses pérégrinations," *Bazmavep* 132 (1974), s. 306-325; and S. B. Dadoyan, "The Fatimid Armenians", *Islamic History and Civilization, Studies and Texts 18*, (Leiden, 1997), s. 85-90.

1130 tarihli daha sonraki bir kolofondur.⁷ Buradaki “tiranlık” (*brnakalut’iwn*), Salahaddin’in Mısır, Şam ve Edessa’daki yönetimi için 1183 tarihli bir kolofonda kullanılanla aynı kelimedir.⁸

Haçlı kralları bazen müellifler tarafından adlandırılır. Dolayısıyla Frederick Barbarossa Alman olurken, IV. Henry “eski Roma İmparatoru Heri” olur.⁹ Kralların menşei olduğu ülkeler nadiren belirtilir ancak 1198’de kuzey Ermenistan’daki Halbat manastırındaki bir kâtip, İtalya’nın bölgelerinden ve hatta Atlantik Okyanusu’nun ötesinden, yani İngiltere’den gelen krallarından söz etmektedir.¹⁰ Ancak Nersēs Şnorhali’nin *Edessa’nın Düşüşüne Ağıt*’ında Latinlerin Dalmaçya’dan geldiğinin okumaktayız.¹¹ “Dalmaçya” Ermeniler arasında oldukça yaygındı ve Latinlere genellikle “Dalmaçyalı” deniliyordu. İncillerin Ermenice versiyonuna göre, İsa’nın haçı üzerindeki yazıt; İbranice, Grekçe şeklinde “Dalmaçyalı” olarak yazılmıştı.¹²

Ermeni yazarlar genellikle Batılılara; Franklar, Romalılar veya Latinler diyerek atıfta bulunurlar. Haçlı” kelimesine eşdeğer kelimeler nadi-

⁷ Mat’evosyan, *Hişatakaranner*, s. 158; MS (kolofon), *Elišēs Tarihi*’nin bir kopyasıdır ve şimdi Erivan’dadır. Matenadaran numarası 4515. Tluk’ bölgesinde St. Paul Manastırı’nda yazılmıştır. Sitenin nerede olduğu bilinmemektedir ve M. Thierry, *Répertoire des monastères arméniens*, CC (Turnhout, 1993) eserinde de görünmemektedir.

⁸ Mat’evosyan, *Hişatakaranner*, s. 235-236. Bir İncil olan MS şimdi Erivan’dadır. Matenadaran numarası 3133.

⁹ Mat’evosyan, *Hişatakaranner*, s. 301-302. Yuhanna’nın Vahiy kitabının kopyası olan MS, şimdi Erivan’dadır. Matenadaran numarası 10480. 1286 yılına tarihlenir. Rahmen, Vahiy’i 1198’de Yunancadan çeviren Lambbronlu Nersēs’in yorumlarını tekrarlamaktadır.

¹⁰ Mat’evosyan, *Hişatakaranner*, s. 296. Mxit’ar Goş’un, *Jeremiah Üzerindeki Yorumu*’nun bir kopyasıdır. Matenadaran numarası 2606.

¹¹ I. Kéchichian, *Nersēs Şnorhali: La complainte d’Edesse*, Bibliotheca Armeniaca 3 (Venice, 1984), 41. şiiirin 518. satırında başlamaktadır. Ermenice metnin birçok baskısı vardır. Bkz: Thomson, *Bibliography*, s. 179.

¹² Luke 23:38; Yuhanna 19:20. “Dalmaçya” için bkz: *The History of Agat’angelos*, para. 874, Aziz Gregory ve Kral Trdat, İmparator Konstantin’i karşılamak için Roma’ya geldiler: “Karada ve denizde, İtalyanların imparatorluğuna, Dalmaçyalıların ülkesine, imparatorluk başkenti Roma’ya varıncaya kadar acele ettiler. R. W. Thomason tarafından Ermeniceden çevrilmiş metin; Agathangelos: *History of the Armenians* (Albany, N.Y., 1976), s. 409. Bu efsanevi karşılaşma sonraki Ermeni geleneğinde önemli rol oynayacak; aşağıya bakınız.

ren kullanılır. Nersēs Šnorhali, *Edessa'nın Düşüşüne Ağıt*'ında, genel olarak Kont II. Joscelyn'in desteğini alamayan "kutsal Haç'a tapanlara" atıfta bulunur.¹³ Nitekim Ermenice'de "Haçlı" kelimesi sadece bir kez geçmektedir. Bu, 1270 yılında yazılan bir İncil'de, Lambronlu Nersēs'in *On İki Peygamber Üzerinde Yorumu*'nun sonundan alınan bir kolofonda geçmektedir. Orada not edilir: "Kudüs, Romalıların doksan yıllık hâkimiyetinden sonra düştü... Daha sonra Alman Roma Kralı ve diğer Krallar, Kudüs'ü "xač'ēnkalk'" olarak geri almaya geldi. Bu kelime de "çarmıhı yüklenenler" anlamına gelmektedir.¹⁴ Buna benzer bir diğer ifade olan xač'akir "çarmıhı taşıyan", Ermenicede V. asırdan itibaren kullanılmaktadır.¹⁵ Keşişlere veya münzevî hayatı seçenlere uygulanır ve Yunan *stauprophoròsunda* bir calque'dir. Bu, "Haçlı" anlamına gelen modern bir Ermenice terimidir, ancak bu kelimeyi bu kolofon dışında diğer orta çağ müelliflerinde bulamadım.

Ermeni el yazmalarının şanslı bir şekilde hayatta kalması ve yalnızca büyük koleksiyonlardakilerin yayımlanmış olması gerçeği göz önünde alındığında kolofonlar; genellemeler için çok sağlam bir temel oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte Ermeni müelliflerinin Haçlılara nispeten daha az ilgi göstermiş olmaları dikkat çekicidir. Ancak tarihçiler, Frankların gelişinde Tanrı'nın teşvikinden ve kâfirlerin cezalandırılmasından ziyade daha geniş bir anlam çıkarmaya başladılar. Kendi eseriyle 1136'ya kadar inen Urfalı Mateos, bunun hakkında yorum sunan ilk kişidir. Bunu da İncil'e ve daha önceki Ermeni geleneklerine dayandırmaktadır. Bu Frankların gelişi; Ermeni patriği Büyük Nersēs'in ölümü sırasındaki kehanetini ve Daniel'in canavarlarla ilgili olan öngörüsünü gerçekleştirdi [Daniel, 7:7]. Mateos devamında, Kudüs'ün kâfirler tarafından daha sonra geri alınmasının da Nersēs tarafından tahmin edildiğini iddia etmektedir.¹⁶

Bu Nersēs IV. asırda yaşamıştır ancak ilk biyografisini yazan kişi, onun böyle olağanüstü kehanet güçlerine sahip olduğuna dair herhangi bir

¹³ Kéchichian, *Nersēs Šnorhali*, s. 33; 391 satırın başı.

¹⁴ Mat'evosyan, *Hišatakaraner*, s. 249. Bir İncil olan MS, şimdi Erivan'dadır. Matenadaran numarası 345.

¹⁵ En eski örnek, Koriwn, *Life of Maštoc*, bölüm 4'tedir. Ermenice metin, M. Abelyan, *Vark' Maštoc*'i (Erevan, 1941; hazırlayan Delmar, N.Y., 1985), 38; İng. çev. Winkler, *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc*, OCA 245 (Rome, 1994).

¹⁶ Urfalı Mateos, *Patmut' iwn Matt' ēosi*, 2, s. 109 ve 124. Ermenice metni; *Patmut' iwn Matt' ēosi Urhayec' woy* (Jerusalem, 1869), s. 306, 325; İng. çev., A. E. Dostourian, *Armenia and the Crusades: The Chronicle of Matthew of Edessa* (Lanham, Md., 1993). Sayfa 40 vd; Ermenice metni s. 539 vd.

bilgi vermez. *Epic Histories* (Destansı Tarihler) veya *Buzandaran*'ın (yanlış olsa da yaygın olarak P'awstos olarak bilinir) yazarına göre Nersēs, Kral Arşak'ı kötü yollarından dolayı azarlamış ve ona Tanrı'nın gazabından kurtulmasını emretmişti. Böylece kendisi "Bu talihsiz Ermenistan ülkesi sizin yüzünüzden olamaz! Çünkü kaderine terk edilmiş bu Ermenistan'da yıkımın ve felaketin ilerlediğini öngörüyorum" demişti.¹⁷ Bunun neticesinde V. yüzyılda yaşayan müellifimizin, Nersēs'in ölümünden yaklaşık on dört yıl sonra, 387'de meydana gelen, Ermenistan'ın Roma ve İran bölgelerine ayrılmasını göz önünde bulundurmıştu. Fakat doğal olarak bu ipucu, sonraki yazarların tahminlerini düzeltmeleri için yeterliydi.

X. asırda ayrıntılı bir şekilde *Nersēs'in Hayatı* derlendi ve bu da, Siunik' Vayoc Jor'dan rahip Mesrop'a atfedilir.¹⁸ Nitekim bu *Hayat* üzerinde daha sonraları düzeltmeler yapıldı ama ne yazık ki metnin aşamalı düzeltmeleri hakkında herhangi bir çalışmaya sahip değiliz. Urfalı Mateos da orijinal anlatıdaki yerinden kaldırılmış Nersēs'in ölüm tarihine ilişkin tahmini, V. yüzyıl Epik Tarihlerinden değil, daha sonraki *Nersēs'in Hayatı*'nın bir versiyonundan almıştır.

Bu tahminin bir formuna göre, elli yıl sonra Aziz Gregory'nin rahiplik soyu ve Arşaklıların kraliyet soyu sona erecekti. Bu da 428'de monarşinin kaldırılması anlamına gelmekteydi. Bundan yüz elli yıl sonra Persler, Kudüs'ü ele geçirecek ve bizi 614'e getirmek için pek kesin olmayan bir hesapla Haçlı tutsak alacaktı. Haç geri alındığında ise Yunanlılar artık Kudüs'ü yönetemeyecekler; İsmaililer onların yerini geçecekti. Dahası Kudüs'ü ele geçirip Yunanlıların bağıllığını ortadan kaldıracak olan Franklar olarak adlandırılan yiğit ırk Romalıların geleceği zamana kadar, Yunanlılar haraç vermeye devam edecekti. Ermenilere gelince, "Okçuların" gelişi de dâhil olmak üzere, ülkenin başına sayısız bela gelecekti. "Okçu" kelimesi genellikle Moğollarla ilişkilendirilen bir tabir olmak birlikte Selçuklular

¹⁷ *Buzandaran, Patmut'iwn Hayoc'*, s. 413. Ermenice metni, *P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwn Hayoc'* (Venice, 1933); İng. çev., N. G. Garsoïan, *The Epic Histories (Buzandaran Patmut'iwnk')*, Harvard Ermeni Metinler ve Çalışmaları 8 (Cambridge, Mass, 1989).

¹⁸ *Patmut'iwn srboyn Nersisi Part'ewi, Sop'erk' 1* (Venice, 1853); İng. çev., J.-R. Emine, "Généalogie de la famille de saint Grégoire et vie de saint Nersēs," in *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, ed. V. Langlois, vol. 2 (Paris, 1969), s. 21–41.

için de kullanılmaktadır.¹⁹ En nihayetinde kurtuluş, Romalılardan gelecekti.

Urfalı Mateos'un dili o kadar belirsizdir ki, Daniel'in dördüncü canavarının zihninde; İsa'nın düşmanlarını yiyip çiğneyen Haçlıları mı yoksa şimdi yok edilecek Müslüman yönetimini mi temsil ettiği açık değildir. Müslümanları Daniel'in dördüncü canavarıyla özdeşleştiren ilk Ermeni, 660 yılından kısa süre sonra eser kaleme alan ve Doğu'daki bu yeni güçle uzlaşmaya çalışan Sebēos'tur.²⁰ Ancak Sebēos'un bu yeni felaketlerden kurtulma konusunda iyimser bir tahmini yoktur. Kendisi, VI. yüzyılın son on yılında Süryanice *Sözde Methodius Kıyameti*'nde yer alan kehanetlerden habersizdi.

Bu *Kıyamet* eserinin Ermenice versiyonu, VIII. asırdaki Ermeni bilgin Step'annos Siunik'e²¹ atfedilmiş olsa da, uzun bir zaman sonra Ermeni düşüncesine dâhil edilen son şeylerin ana motifi olmuştur. *Nersēs'in Hayatı*'nın sonraki uyarlamalarından biri, yalnızca yeni Romalıların krallığını ve Haçlıları; Daniel'in öngörüsünün dördüncü krallığı olarak yorumlamakla kalmadı, aynı zamanda Mesih'in görkemle son gelişinden önce, decal tarafından yok edileceğini de ihtiva ediyordu. Ancak Urfalı Mateos, *Nersēs'in Hayatı*'nın bu sonraki uyarlamasından etkilenmedi. Kendisi Haçlıları son şeylerin habercisi olarak yorumlamadı.

Batı'yı kapsayan ve Haçlı Seferlerinin çok öncesine dayanan daha da eski bir Ermeni geleneği, şimdi bu yeni koşullarla ilişkilendirildi. Bu, patrikleri Silvester ve Aydınlatıcı Gregory'in de eşlik ettiği yeni din değiştiren Kral Konstantin ile Ermenistan kralı Trdat arasında geçen görüşmedir. Görüşmenin orijinal hikâyesinin Nero'nun, I. Trdat sarayına yaptığı bir ziyaretin uyarlanmış bir hatırası mı ya da Roma ile Ermenistan arasındaki

¹⁹ İsim için bkz: R. P. Blake-R. N. Frye, "History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc'," *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12 (1949), s. 269–399, 384, n. 1.

²⁰ Sebēos, *The Armenian History*, s. 177. Ermeni metninin bu baskısında Abgaryan, MSS'de bulunan son bölümün sırasını değiştirmiş ve felaket tahminini Tarih'in en sonuna yerleştirmiştir. MSS'ye göre, Sebēos'un ilk taslağını bir yıkım kehaneti ile bitirdiği, ancak daha sonra 661'de Muaviye'nin zaferiyle biten Müslüman iç savaşının kısa bir tanımını eklemek için metnine geri döndüğü görülüyor. Sebēos, yeni rejimin dayatılmasını fiili bir çözüm olarak gördü. Yukarıda 3. dipnotta olduğu gibi İngilizce çeviriye bakın.

²¹ Ama aşağıda 35. ve 54. dipnotlara bakın.

müteakip bir anlaşmayı yansıtmayı yansıtmadığı belirsizdir.²² Her halükârda, belirli varyasyonlarla, Ermeni edebiyatında V. yüzyılın en eski metinlerinden korunmuştur. Daha önce Roma'nın Ermenistan'a yaptığı yardımı hatırlatmak için askerî bir bağlamda ya da İznik Konseyi'nden önce bile bu Hıristiyan krallar tarafından karşılıklı olarak onaylanan Ermeni inanç ve uygulamasının, Ortodoksluğunu göstermek için dini bir bağlamda alıntı yapılabilir. Mateos ve diğer birçok Ermeni tarihçi tarafından normalde “Romalılar” olarak adlandırılan Haçlılar gelişi,²³ bu eski geleneği hemen güncel hale getirdi. Trdat'ın Konstantin ile karşılaşmasının öyküsü Kilikya'da ayrıntılı gelişmelere sahne oldu. Ve Aynı zamanda, *Sözde Methodius Kıyamet*'in önemli bir teması, yani Romalıların Deccal'in gelişiyle ilgili kehanetler ve son şeylerle tanışması hikâyeye işlendi.

XII. asır boyunca Büyük Ermenistan'da Haçlılar hâlâ kehanet terimiyle bir arada görülmüyordu. Anili tarihçi Samuel -burada Diyakoz John'un ve Ani'nin kayıp Kroniği'ne dayanarak- “Şeytanın oğlu” II. Aleksios'un Haçlılara karşı haince tutumunu kısaca anlatır.²⁴ Bu Romalılar, Hıristiyanların; İskitler (Türkler), Persler ve Arapların elinden çektikleri acıların intikamını almaya gelmişlerdi. Samuel'in zamanında, Ani Gürcü kontrolü altındaydı ve Kudüs'ün ele geçirilmesinden bahsetmesine ve daha sonraki Kilikya ve Filistin'deki olaylara atıfta bulunmasına rağmen daha geniş Ermeni perspektifinde Haçlı Seferleri onun dikkatinin temel odak noktası değildi. Haçlı Seferlerinin, yüzyıllar önce Patrik Nersēs tarafından

²² Hikâye ilk olarak Agat'angelos'ta geçer; yukarıda 13. Dipnota bakın. Ancak ziyaretin en eski versiyonunda Roma piskoposunun adı Eusebius'tur. Silvester, Movsēs Xorenac'i (tartışmalı tarih ama muhtemelen VIII. yüzyıl) ve Agat'angelos'un V. baskısının Arpaça versiyonuna kadar Ermeni geleneğine girmez. İkincisi için bkz: G. Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, ST 127 (Vatican City, 1946). Bunların ve sonraki metinlerin kanıtları için: R. W. Thomson, “Constantine and Trdat in Armenia Tradition”, *Acta Orientalia* 50 (1997), s. 201-213.

²³ Örneğin, Anili Samuel, Ganjaklı Kirakos, Kumandan Smbat ama Vardan yoktur.

²⁴ Anili Samuel, *Hawakmunk' i groc' patmagrac'* (Ejmiacin, 1893), s. 120; İng. çev., M. Brosset, “Samouel d'Ani: Tables chronologiques,” in *Collection des historiens arméniens*, vol. 2 (St. Petersburg, 1876). Daha sonra Kirakos bu pasajı aktarır ve “Şeytanın oğlunu”, “Belial'in oğlu” olarak değiştirir. Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'iwn Hayoc'* (Erevan, 1961), 107; İng. çev., M. Brosset, “Histoire de l'Arménie par le vartabed Kiracos de Gantzac,” in *Deux Historiens arméniens* (St. Petersburg, 1870), s. 1–194.

kavranmış olan büyük bir planına uyduğuna dair kesinlikle hiçbir iması da yoktur.

Öte yandan Kilikya'da XII. asrın sonlarına doğru bilinmeyen bir yazar, daha önceki Ermeni geleneklerini, Haçlıların gelişinin önemli bir rol oynadığı *Sözde Methodius* ve diğer yazarların kıyamet fikriyle birleştiren ayrıntılı bir senaryo geliştirdi.²⁵ Vaaz kılığına giren bu belge, Nersēs veya torunu Sahak gibi bir Ermeni otoritesinden ziyade Salamisli Epiphanius'a (örneğin Peygamberlerin uydurma Hayatları da atfedilmişti) atfedilmiştir.²⁶ Vaaz; Ani'de Bizanslıların düşüşüyle ve Türklerin gelişiyile ilgili birçok hatırayla birlikte Konstantin'in çağrısı üzerine Trdat ve Georgy'nin Roma'ya yaptığı ziyarete atıfta bulunur.²⁷ Ancak yazar, iki kral ve patriklerinin kutsal yerleri iki taraf arasında bölüştürdükleri Kudüs'ü, ziyaret etmeye başladıklarına dair ilginç bilgileri de eklemektedir. Kutsal yerler burada tanımlanmamıştır ancak hikâyenin sonraki versiyonları bu noktada çok kesin olacaktır.

Yazar, geleceğin olayları hakkında zamanı geldiğinde yeni bir Konstantin'in ve yeni bir Trdat ve Gregory'nin doğacağını öngörüyor. Onlar, kâfirleri ayakları altına alacaklar ve Kudüs'e yeniden hâkim olarak barış dönemini başlatacaklar. Sonunda Deccal ortaya çıkacak, yalnızca İkinci Geliş'ten önce yok edilecek. Fakat yazar, bu son şeylerin ne zaman olacağı hakkında herhangi bir tahminde de bulunmaz. Bu kolofonda, Konstantin ve Trdat tarafından Roma'da imzalanan anlaşmanın asıl metni olduğu iddia edilen ve *Barış Mektubu* olarak adlandırılan mektupta bulunan temaların Ermenice dilindeki ilk iması vardır. Bu *Mektup*'un çeşitli nüshaları mev-

²⁵ *Pseudo Epiphanius Sermo de Antichristo*, ed. G. Frasson, Bibliotheca Armeniaca 2 (Venice, 1976).

²⁶ I. Nersēs'in kehânet i yukarıda ele alınmıştır. Sahak'ın Arşak soyundan bir kralın ve Aziz Gregory soyundan bir patriğin yeniden geleceğini öngören kehâneti için bkz: History of Łazar P'arpec'i, *Patmut'awn Hayoc'* (Tiflis, 1904; haz. Delmar, N.Y., 1985), s. 29-37; İng. çev., R. W. Thomson, *The History of Łazar P'arpec'i* (Atlanta, 1991). Latince metni için bkz: G. Garitte, "La vision de S. Sahak en grec," *Le Muséon* 71 (1958): s. 255-278. Ayrıca Sahak'ın vizyonu için bkz: A. Hovannisyan, *Drvagner hay azatagrakan mtk'i patmut'yan*, vol. 1 (Erevan, 1957), ancak bu bana ulaşmadı.

²⁷ *Sözde Epiphanius*, 5. 226. Ermenice Agat'angelos'taki olmayan çağrısına dikkat edin (Aa olarak bilinir; bkz: Garitte, *Agathange*, s. 1-4).

cuttur ve ancak henüz uygun bir baskı almamıştır. Bu, son derece Batı taraftarı, muhtemelen Kilikya Ermenistan'ındaki aşırı Roma yanlısı partinin temsilcisi olan bir Fransıza özgü çeviri belgesidir.

Yaklaşık otuz sayfa uzunluğundaki *Barış Mektubu*'nun basılı versiyonları, kendi aralarında önemli ölçüde ayrıntı farklılıklarına sahiptir. 1695 tarihli Venedik baskısı, kendinden emin bir başlık taşır: “Rab’bin ayrılışından 316 yıl sonra Büyük imparator Konstantin ve yüce Papa Aziz Silvester ile Ermenistan kralı Trdat ve Aziz Aydınlatıcı Gregory’nin Dostluk ve Birlik Mektubu”.²⁸ Asıl amacımız için üç nokta önemlidir: Silvester, Gregory’i atadı ve onu nerede olursa olsun tüm Ermenilerin patriği yaptı.²⁹ Konstantin ise Beytullahim’i “sevgili kardeşim” dediği Trdat’a verdi.³⁰ Daha sonra Konstantin, Ermenistan’ın başına gelecek talihsizliklerden bahsetmektedir. Fakat imparator, yeni bir Konstantin’in yükselişini önceden bildirerek, “Kurtuluş Rab’dan ve yardım ise kendi soyumuzdan gelecek” der.³¹ Bu fikirler, bazı XII. yüzyıl Ermeni tarihçileri tarafından geliştirildi.

XIII. yüzyılın başında, Dördüncü Haçlı Seferi’nin Konstantinopolis’e saptırılması Ermenistan’da çok yankı bulmadı. Hromkla’nın rahibi Kâtip Gregory, 1204’te Ignatios *Vardapet*’in Luka üzerindeki yorumunu kopyalayarak, Kral Leo’nun Haçlıların Konstantinopolis’e girdiğini Baldwin’den gelen haberci tarafından duyduğunu kaydeder. Gregory bu durum hakkında: “İlk başta üzüldük, sonra aziz Nersēs’in kehanetini hatırladık ve Kudüs’ün ve buradaki bütün toprakların kurtuluşunu bekliyoruz” der. Akıllıca bir ekleme yaparak: “Fakat Tanrı gelecekle ilgilenecektir”

²⁸ *Lettera dell’Amicitia e dell’Unione’nin* Ermenice başlık sayfasından çevrilmiştir (Venedik 1965). Başka bir versiyonu K. V. Šahnazareanc’, *Dašanc’ T’it’oc’ k’nnut’iwn u herk’umě* (Paris, 1862), s. 11–30; kısmi versiyonu C. Galanus, *Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana*, Pars 1 (Rome, 1690), s. 31–35.

²⁹ Agat’angelos, Süryanice ve Karshuni versiyonlarında, Gregory’nin Roma’da ancak Leontius (AA’daki Kayserya piskoposu) tarafından atandığına dair daha eski bir gelenek vardı. Bkz: M. van Esbroeck, “Le résumé syriaque de l’Agathange,” *AB* 95 (1977): s. 291–358, özellikle s. 344. Süryaniceden oluşturulan Karshuni için bkz: M. van Esbroeck, “Un nouveau témoin du livre d’Agathange,” *REArm* 8 (1971), s. 13–167.

³⁰ Mektup, s. 15.

³¹ Mektup, s. 16.

söyler. Ermeni tarihçilerin Kudüs'ün kurtuluşu için bu tür umutları dile getirmesine daha yarım asır olmasına rağmen Ermeni olmayan bir kaynaktan duyduğumuz kadarıyla, kehanet beklentileri açıkça dolaşımdaydı.

Rubrucklu keşiş William, 1253-55 yıllarında Moğol ülkesine uzun bir yolculuk yaptı. Kral IX. Louis'e verdiği raporda, dönüş yolculuğunda Araks üzerinden Nahçıvan'da durduğunu ve burada bir Ermeni piskoposunun kendisine şunları söylediğini ifade eder: “(Ermenilerin) iki peygamberi var. Birincisi Sarazenler arasında İsmaililer hakkında tam bir kehanet yapan şehit Methodius'tur. . . Diğer peygamberin adı Acacron'dur. Kendisi ölürken kuzeyden gelecek bir okçu ırkı hakkında bir kehanette bulunarak, bütün Doğu'yu fethedeceklerini söyledi. . . Onlar, kuzeyden güneye doğru ülkeleri işgal edecekler ve Konstantinopolis'e ilerleyecekler.” Özetlemek gerekirse, Kudüs'teki Franklar, Ermenilerin yardımıyla Tatarları yenilgiye uğratabacaklar ve Tebriz'i işgal edecekler. Doğunun bütün halkları ve kâfirleri dinden dönecek ve dünyada öyle bir barış sürecektir ki, yaşayanlar ölümlere şöyle diyecekler: “Bu zamanları görmemiş olanlara yazıklar olsun.” Rubrucklu William, bu kehaneti ilk olarak Konstantinopolis'te yaşayan Ermenilerden duyduğunu ve Ermenistan'ın her yerinde İncil'le aynı güvenilirliğe sahip olduğunu söylemektedir. Ermeni piskopos şunları da ona söyledi: “Araftaki ruhlar özgür olmak için Mesih'in gelişini nasıl bekliyorsa, biz de uzun zamandır içinde bulunduğumuz bu esaretten kurtulmak için sizin gelmenizi bekliyoruz”.³²

Siunikli Step'annos'un, *Kıyamet* 'ten kendisine atfedilen uzun bir pasajdan alıntı yaptığı XIII. yüzyılın sonlarına kadar, Ermeni yazarlar, Methodius'u adını vermezler.³³ Ancak Acacron, Ermenice'de Agadron ve Agat'on olarak bilinir. Onun kehaneti, Moğol döneminin vahşi ayrıntılarıyla Aziz Nersēs'in iyi bilinen kehanetine dayanır ve *Barış Mektubu*'nda bulunan temaları anlatır. Aynı zamanda Konstantin ve Trdat'ın Kudüs'e gelişine de atıfta bulunur. Konstantin'in Kutsal Kabir Kilisesi'ni ve Trdat'ın da Beytullahim'deki Doğu Kilisesi'ni inşa ettiğini biliyoruz. Daha sonra yeni bir Konstantin, Trdat'a Roma'ya kadar eşlik eden Ermenilerin soyundan gelen birlikleri içeren bir orduyla, Hıristiyanları Okçuların, yani Moğolların esaretinden kurtaracak. Deccal'in saltanatına ve İkinci

³² P. Jackson ve D. Morgan tarafından yapılan çeviriden alıntı yapılmıştır. P. Jackson-D. Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck, Hakluyt Society* (London, 1990), s. 265–267.

³³ Aşağıya bakınız.

Geliş'e yol açan sonraki olaylar, Sözde Epiphanius'un incelemesinin örneğini takip eder.³⁴ Bununla birlikte, Rubrucklu William'dan sonra yazan tarihçilere kısa bir bakışın göstereceği gibi, böyle fikirlerin Ermeni tarihçiliğinin ana akımına dâhil edilmesi yavaştı.

Vanakan Vardapeti'nin Tarihi maalesef kaybolmuştur. Eser 1265 yılına kadar olayları ve özellikle Moğol istilaları hakkında bilgiler içerir. Bilgilerin çoğu muhtemelen öğrencileri Gandzaklı Kirakos ve Vardan'ın eserlerine dâhil olmuştur ancak neyin hocalarına neyin de kendilerine ait olduğunu belirtmezler. Vanakan'a atfedilen kısa bir Yunan karşıtı mektup, Gregory'nin Roma'yı ziyaretine atıfta bulunur. *Bariş Metkubu*'nda bulunmayan bir ayrıntı burada vardır: İki kral kutsal yerleri böldüğünde, Trdat'ın Aziz James'i, Ermeni katedralini ve Golgotha'yı alması ancak Anastasis için kura atmaları sonucu Konstantin'in kaybetmesine rağmen Aziz Gregory'nin binayı genişletmeleri için Romalılara verdiğini belirtir.³⁵

Kirakos kendi *Tarihi*'nde Nersēs'in kehanetini işliyor. Nersēs'in Ermenistan'ın Okçular tarafından yıkılacağını öngördüğü iddiasını yineliyor ve Moğollara atıfta bulunarak "şimdi kendi gözümüzle gördüğümüzü" söylüyor.³⁶ Bu felaketler Deccal'in habercisidir. Ancak Kirakos, meydana gelen bu olaylarla ilgili kendilerinden ara sıra söz ettiği Haçlılarla hiçbir bağlantı kurmaz.

Ona göre Romalılar, İskitler (Türkler) ve Persler tarafından Hıristiyanlara yapılan zulümlerin intikamını almak için Trakya üzerinden Küçük Asya'ya gelmişlerdi. Yolda, Belial'in Aleksios adındaki oğluna çok sinirlenmişlerdi. Ama onun hilelerinden kurtularak Antakya ve Kudüs'ü aldılar ve bu 1097'ye kadar dayanıyor.³⁷ Kirakos, 1139 yılına gelindiğinde, Katoikos III. Gregory'nin kutsal topraklarda ibadet etmek için Kudüs'e gitti-

³⁴ Özet için: A. K. Sanjian, "Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople, 1453," *Viator 1* (1970), s. 223–261, özellikle 232–234. Ermenice metni için: B. Sargisean, *Bazmavēp* (Venice, 1913) ama bana ulaşmadı. Burada metinden alıntılar ve uzun bir tartışma verir: B. Sargisean, *Usumnasirut'iwnk' hin ktakarani anvawer groc' vray* (Venice, 1898), s. 177–207.

³⁵ Vanakan, *Ban Hawatali*, metin için: M. Mut'afean "Ban Hawatali erki hefinaki xndirē," *Solakat'* (Istanbul, 1995), s. 156–164.

³⁶ Kirakos, *Ganjakec'i*, s. 231.

³⁷ Kirakos, *Ganjakec'i*, s. 106

ğini kaydeder. 1141’de toplanan Kudüs Konsey’i hakkında bir şey söylemez.³⁸ Ancak oradayken, Katolikos Gregory ve Frankların, Konstantin ve Silvester ile Trdat ve Gregory’in eski anlaşmasını yenilediklerini belirtir.

Daha önce belirtildiği gibi, Roma’daki bu ünlü karşılaşma, Ermeni geleneğinin daimi bir özelliğidir ve V. yüzyıldan beri çeşitli bağlamlarda sıkça alıntılanmıştır. Kirakos hocası Vanakan’ın aksine, iki kralın aslında Kudüs’e gittiğini söylemiyor, daha çok Konstantin ve Silvester’in Ermenilere havarilerin kalıntılarını ve Kudüs’teki haklarını verdiğini söylüyor: sadece Aziz James ve Golgotha kilisesi değil aynı zamanda Anastas’te ayin için bir yer verildiğini belirtiyor. Kendisi, Gregory’nin mezarının üzerine bir lamba asılmasına izin verildiğini ve Paskalya bayramında bu lambanın görünür ışık olmadan yakılmasını için dua edildiğini ifade ediyor.³⁹

Bu ifadeler, Ermeni kaynaklarında Kutsal Cumartesi günü mucizevî Ateş’ten bahseden ilk ifadeler değildir. Nitekim bayram için doğru tarihin tam olarak belirlenememesi, VII. yüzyıldaki takvimlerin farklılığından kaynaklanmaktadır.⁴⁰ Kirakos’un iddiasının önemi, Kudüs’ün Müslümanlar tarafından geri alınmasından sonra Ermenilerin kutsal mekânlar hakkındaki iddialarını bu kiliseleri yapanın bahsettiği haklara dayandırmalarıdır. Daha şaşkıncu olanı, Roma’dan gelen patrik unvanını kabul etmesidir. Bu, daha önceki Ermeni patriklerin özerklik anlayışına aykırıdır ve Büyük Ermenistan’daki yazarların papaya karşı genel tutumuna uygun değildir. Ancak Kirakos, yeni Romalılar yani Haçlılar ile Konstantin döneminin eski Romalıları arasında herhangi bir bağlantı kurmaz. Deccal’in habercileri olan Moğolları da Batı’dan herhangi bir kurtuluş umuduna bağlamaz.

Öğrenci dostu olan Vardan, Haçlı seferlerinin kökenini açıklarken, aynı zamanda, kehanetin gerçekten ne öngördüğünü belirtmese de Aziz Nersēs’in kehanetinin gerçekleştiğini not eder. Bununla birlikte, Vardan’a göre, Birinci Haçlı Seferi’nin asıl nedeni Fransız kontunun gözünün meselesiydi. “İskitler, Kudüs’ü yönetirken ve kutsal mezarları ziyaret edenlerden ücret alırken, Frank ırkından bir kişi kendilerini kızdırdığı için kalabalığın içinden itip kaktılar. Sonrasında bir gözü yuvasından çıkana kadar dövdüler. İşte o adam, düşen gözünü cüzdanına koyup kendisiyle birlikte Roma’ya götürdü ve birçok insana bu olayı anlatarak onları kinlendirdi.

³⁸ Kirakos, Ganjakec’i, s. 117. Konsil için Halfter’deki açıklamaya bakın, *Das Pastum*, s. 127-129.

³⁹ Kirakos, Ganjakec’i, s. 111.

⁴⁰ Bkz: A. K. Sanjian, “Cřazatih” ‘Erroneous Easter’—A Source of Greco-Armenian Religious Controversy,” *Studia Caucasica* 2 (1966): s. 26-47.

Böylece adları aşağıdaki gibi olan çok sayıda birliğin liderleri olan asil adamlar ortaya çıktı”. Daha sonra Vardan, Mateos Vekayinamesi’nden aldığı önde gelen birkaç Haçlının isimlerini verir.⁴¹

Kontun gözünün hikâyesi, Süryani Patriği Mihail’in Vekayinamesi’nin Ermenice versiyonunda da bulunur ve burada kontun Aziz Gille olduğu yer alır. Mihail’in 1199’daki ölümünden kısa bir süre önce yazdığı yirmi bir kitaplık ünlü eseri, Vardan’ın isteğiyle İsox adlı bir Süryani tarafından Ermeniceye çevrildi. Ne Mihail’in kendisi, orijinal Süryanicede, Aziz Gille’nin gözünden Raymond’dan bahseder; ne de bu hikâye Bar Habraues’un eserinde geçer. Buda hikâyenin Ermeni kökenli olduğu anlaşılıyor. Diğer yandan, Mihail’in Ermenice versiyonunda, İsox ve Vardan, Nersēs’in meşhur kehanetine herhangi bir atıfta bulunmamıştır.⁴²

Haçlı Seferleri ile ilgili olarak Mihail Vekayinamesi’nin orijinal Süryaniceden Ermeniceye çevrilirken bir ekleme daha not edilebilir: Edessa, Kudüs’ten önce Haçlılar tarafından ele geçirildi, çünkü Kral Abgar, İsa’ya Kudüs halkından daha önce inanmıştı. Abgar’ın bir Ermeni olduğu, maiyetinin Ermeni soyundan geldiğini ve dolayısıyla İsa Mesih’e olan Ermeni inancının diğer kiliselerden daha eski olduğu yönündeki Eski bir Ermeni geleneğini yansıtır.⁴³

Tahmin edileceği gibi, Kral Hetum’un kardeşi Smbat, Haçlı Seferleri hakkında iyi bir bilgiye sahipti. Yazdığı eserde, Romalıların bu kontları

⁴¹ Vardan Arewelc’i, *Hawak’umn Patmut’ean* (Venice, 1862; haz. Delmar, N.Y., 1991), s. 110; İng. çev., R. W. Thomson, “The Historical Compilation of Vardan Arewelc’i,” *DOP* 43 (1989), s. 125–226; Mateos, s. 308

⁴² Mihael’in Ermenice metni için: Mihael, *Žamanakagrut’iwn* (Jerusalem, 1871), s. 402. İng. çev., (farklı bir Ermeni tashihinden), V. Langlois, *Chronique de Michel le grand* (Venice, 1868). Vardan, Haçlı prensleri arasında Aziz Gille’yi saymasına rağmen, gözünü kaybeden kont ile ilişkilendirilmesi sadece Mihail’in Ermenice versiyonundadır. Ermenice metnin karmaşık metinsel tarihi için bkz: A. B. Schmitt, “Die zweifache armenische Rezension der syrischen Chronik Michaels des Grossen,” *Le Muséon* 109 (1996), s. 299–319. Çevirmenler Vardan ve İsox tarafından sunulan uyarlamalar için: F. Haase, “Die armenische Rezension der syrischen Chronik Michaels des Grossen,” *OC*, n.s., 5 (1915), s. 60–82 / s. 271–84. Gürcü Kroniği’nin Ermenice versiyonundaki benzer değişiklikler için bkz: R. W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Oxford Oriental Monographs (Oxford, 1996), s. xlv–l.

⁴³ Michael, *Žamanakagrut’iwn*, s. 404. Abgar’ı Ermeni olarak düşünen ilk tarihçi, Movsēs Xorenac’i’dir. Edessa’nın dönüştürülmesine ilişkin önceki efsanenin uyarlanması için bkz: Tarihi, 2. Cilt, s. 26–33.

hakkında daha geniş ayrıntıların Frank tarihçilerinde bulunabileceğini belirtiyor.⁴⁴ Smbat'ın Batı ile yakın ilişkisi; Kilikya'daki batılılaştırma uygulamalarını birleştirmek için daha önceki Ermeni kanunu Mxit'ar Goş'un uyarlamasında görülmektedir.⁴⁵ Ancak Smbat, Haçlı Seferlerinin önemi hakkında ne Ermeni geçmişi ne de geleceğe yönelik beklentiler açısından hiçbir fikir vermez. Onun vakayinamesi 1272'den kısa bir sonra tamamlandı, bu esnada Haçlılar daha önceki önemini yitirmiş küçük bir kısma indirgenmişti.⁴⁶ Smbat, Nersēs'in kehanetine bir geçiş referansı içeriyor ancak bu 1044'te Ani'nin Bizanslıların eline geçmesiyle ilgilidir.⁴⁷ Vakayinamesi'nde 1289 yılına kadar ki olayları anlatan Mxit'ar Ayrivanec'i de Haçlılara fazla ilgi göstermez. Sadece, "Hristiyanlara yardım etmeye geldiler" diye belirtir. Öte yandan Mxit'ar, Nersēs'in kehanetine ya da bu yeni Romalılar ile Konstantin'le yapılan eski anlaşma arasındaki herhangi bir bağlantıya atıfta bulunmaz.⁴⁸

Dikkate alınacak son büyük tarihi eser, kuzeydoğu Ermenistan'daki büyük Siunik eyaletinin başpiskoposu Step'annos tarafından 1299'da yazılan eserdir. Onun *Tarihi*, kendi eyaletinin tarihidir; başka yerlerdeki Ermenilerin kaderiyle ilgilenmez. Örneğin, 1187'de Kudüs'ün Selahaddin Eyyübî tarafından alınmasından bahsederken, müteakip katliamların ken-

⁴⁴ Smbat Sparapet, *Taregirk'* (Venice, 1956), s. 100, 545 yılından önce (1096). Bu kroniğin farklı baskıları için bkz: S. Der Nersessian, "The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the 'Royal Historian,'" *DOP* 13 (1959), s. 143–168, yeniden basımı: *Etudes byzantines et arméniennes*, cilt 1 (Louvain, 1973), s. 352–377. Fransızca çev., G. Dédéyan, *La chronique attribuée au connétable Smbat*, Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 13 (Paris, 1980). Ermenice metninde sayfa 179'dan başlar ve 608 yılından öncedir (1159).

⁴⁵ Ermenice metninin çevirisi ve yorumu için; J. Karst, *Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch*, (Strassburg, 1905), cilt 2.

⁴⁶ Bu son eklemenin tarihidir; Smbat 1276'da öldü.

⁴⁷ Smbat, *Taregirk'*, s. 42.

⁴⁸ Mxit'ar Ayrivanec'i, *Patmut'iwn Hayoc'* (Moscow, 1860), s. 59, 1094 yılından önce; çev. M. Brosset, "Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, XIII S," *Me'moires de l'Académie impériale des sciences de St. Petersbourg*, ser. 7, cilt 13.5 (1869). Mxit'ar, Kirakos'un bildiği gibi anlaşmaya aşınadır ve 287 yılının altına 70.000 muhafız birlik rakamını (AA 873'te olduğu gibi) ekler.

disine göre ilgi çekici tarafı, Kutsal Kabir'i ziyaret eden Siunik'ten bir piskoposun şehit edilmesiydi.⁴⁹ Step'annos, Selahaddin'i "Harezmlî" –belki de sadece Türk demek istiyor- olarak adlandırdığı için, piskoposluk makamının görüşünden çok uzaktan olan olaylar hakkında çok iyi bilgi sahibi değildi. 1291'de Akka düştüğünde, Step'annos burayı Yunanistan'daki Achia ile karıştırır çünkü onu "Korintilerin kalabalık şehri" olarak adlandırır.⁵⁰

Step'annos, Katalikos'u, ardından VII. Gregory'i, 1293'te Paskalya'yı kutlarken Grek takvimini takip ettikleri için kınamaktadır. Kendisi, Kutsal Cumartesi günü Kutsal Ateş üzerindeki bu anlaşmazlığı, geçen yıl Hromkla'nın Memlûkların eline geçmesinden daha çok anlatmaktadır.⁵¹ Ancak, Step'annos'un Haçlıların gelişinden veya onların nihai çöküşünü anlatmakla hiçbir ilgisi yoktur; varlıklarını da herhangi bir Ermeni geleneğine bağlamaz. Ve liturjik (ayinsel) uygulama meseleleri veya konseylerin kararları konusunda teolojik tartışmalara girdiğinde suçlu tarafı her zaman Yunanlılar olarak görmüştür. Step'annos, Franklar ve Batı'yı da görmezden gelmektedir.

Nersēs'in ünlü kehanetini, Ermenistan'ın bölündüğü dördüncü yüzyılda gerçekleştiğini belirtmek dışında gündeme getirmez. Ama ilk kez Ermenice'de Sözde Metodîan Kıyameti'nden uzun bir alıntı buluyoruz.⁵² Bu alıntı, Dionysos külliyatını ve diğer Yunanca metinleri tercüme etmesiyle ünlü, sekizinci yüzyıldaki aynı ismi taşıyan selefi, Siunik piskoposu Step'annos'un yaşamı ve çalışmasından hemen sonra gelir. Nitekim daha önceki Step'annos'un sözde yalnızca alıntılanan uzun kısmından mı yoksa Kıyamet'in tamamından mı sorumlu oldu açık değildir. Her halükârda, ikinci Step'annos tarafından alıntılanan kısım, orijinal Süryanice değil, Methodius'un Grekçe versiyonundan gelir. Ermenice versiyonunda yapılan eklemelerden hangi Step'annos'un sorumlu olduğu da belirsizdir.

Her ne olursa olsun, bu uzun alıntı Step'annos Orbelean'ın kendi *Tarihi* ile bütünleştirilmemiştir. Çünkü daha önceki Step'annos ile ilgili bölüme ait bir tür ektir. Burada Romalıların İsmailileri yenerek doğuya ve batıya barış getirmelerini ifade eder. Ama sonra Yecüc ve Mecüc, Büyük

⁴⁹ Step'annos *Orbelean, Patmut'iw n nahangin Sisakan (Moscow, 1861)*, s. 252; çev., M. Brosset, *Histoire de la Siounie par Ste'phannos Orbélian* (St. Petersburg, 1864).

⁵⁰ Step'annos, *Sisakan*, s. 245.

⁵¹ Step'annos, *Sisakan*, s. 248-249.

⁵² Step'annos, *Sisakan*, s. 89-94.

İskender tarafından kuzeye hapsedilen tüm vahşi halkları salıvererek dünyayı harap edecek ve felaketin oğlu ortaya çıkacak. Bunu, Mesih'in İkinci Gelişi, dinsizlerin yok edilmesi ve adil insanların yıldızlar gibi göğe yükselişi izleyecektir. Ancak, Step'annos kehanetleri hiçbir şekilde daha sonraki olaylarla, Haçlı Seferleri veya Moğol istilalarıyla ilgili yapmaz.

Batı'dan gelen bu tür kıyametvari fikirler ve yardım umutları –her zaman hayal kırıklığına uğramasına rağmen sürekli umut taşıyan- Haçlı Seferlerinden çok daha sonra da devam etti. Örneğin Konstantinopolis'in düşüşü, Ermeni edebiyatında uzun geçmişi olan çeşitli ağıtlarda anıldı. Bitlislili Ar'ak'el az önceki geleneklerden yararlanarak: Başta "İstanbul"un daha sonra Kudüs'e gidip kâfirleri kovacak olan Franklar tarafından geri alınmasını dört gözle bekliyor. Zafer kazanan Franklar, Trdat'ın ziyareti vesilesiyle Roma'da kalan Ermeni askerlerinin torunları tarafından Ermenistan'a götürülecek. Böylece Ermenistan kurulacaktır.⁵³ Ve daha sonraki yüzyıllarda, hatta modern zamanlara kadar Batı müdahalesini umut edenler, benzer özelemleri dile getiriyorlar.⁵⁴

Haçlılara dönersek, Kilikya'daki yakın etkileri elbette herkesi kucakladı. Batı gelenekleri; Ermeni sosyal yaşamını, dinî uygulamalarını, hukuk kurallarını, dillerini ve sanatsal başarılarını deriden etkilemiştir. Bunun çok azı dönemin Ermeni tarihçiliğine yansımıştır. Kilikya dışında kalan Ermeni tarihçileri oradaki olaylarla pek ilgilenmezler. Batılı alışkanlıklarını tartıştıklarında bile, bu genellikle onları kınamak içindir. Ermeni yazarlar geçmişte olduğu gibi bütün Ermenileri kapsayan bir bakış açısı sunmamışlardır. Bizans ya da Yakın Doğu' diğer büyük güçlerine karşı tek bir tutum olmadığı gibi, Haçlı seferlerine karşı da hiçbir zaman tek bir "Ermeni tutumu" olmamıştır.

Bununla birlikte asıl dikkat çekici olan, bazı Ermeni tarihçilerinin Haçlı seferlerini Ermeni tarihinin daha geniş bir şekilde ilerleyişine dâhil etme girişimleridir. Burada Ermenilerin geçmişleri üzerine düşünmeye başladıkları V. yüzyılın ilk yazarlarından gelen gelenek toplandı, detaylandırıldı ve çağdaş olaylarla bağlantısı yapıldı. Franklar sadece geçmiş Ermeni kehanetleri açısından görülmekle kalmadı aynı zamanda yabancı kaynaklardan elde edilen gelecek tahminlerine de dâhil edildi.

⁵³ Bkz: Sanjian, "Two Contemporary Armenian Elegies".

⁵⁴ XVI. ve XIX. yüzyıllardaki tartışmalar için bkz: N. G. Garsoïan, "Reality and Myth in Armenian History," in *The East and the Meaning of History*, Università di Roma "La Sapienza," Studi Orientali 13 (1994), s. 117–145.

Haçlılar, Ermenistan'ı Türklerden veya Moğollardan kurtaramamıştır. Ancak Batılı kökenlerinden dolayı Ermenilerin en eski özlemleriyle ilişkilendirilebilirler: altın çağın dönüşü, yani Arşak ailesinden yeni bir Trdat'ın yönetimi ve kutsal aydınlatıcı soyundan yeni bir Gregory. Latinler de Papa Silvester'in rolünü vurgulayabilir. Ancak Ermenilerin büyük bir kısmı, çok uzun zaman önce kendi ülkelerinin ilk Hıristiyan kralıyla sonsuz bir ittifaka girmiş olan Roma'nın ilk Hıristiyan imparatorun soyundan Konstantin'in soyundan gelen bir askeri başarının tekrarlanmasını umuyordu.

BİBLİYOGRAFYA

- Abelyan, M., *Vark' Maštoc' i*, haz. (Erevan, 1941; hazırlayan Delmar, N.Y. 1985.
- Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. R. W. Thomson, Albany N.Y., 1976.
- Anili Samuel, *Hawakmunk' i groc' patmagrac'*, Ejmiacin 1893.
- Ayrıvanec'i, Mxit'ar, *Patmut' iwn Hayoc'*, Moscow 1860.
- Blake, R. P.,-R. N. Frye, "History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc'," *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12 1949, s. 269-399.
- Brosset, M., *Histoire de la Siounie par Ste'phannos Orbétlian*, St. Petersburg 1864.
- Brosset, M., "Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, XIII S," *Me'moires de l'Academie impe'riale des sciences de St. Petersbourg*, ser. 7, cilt 13.5, 1869, s. 1-153.
- Brosset, M., "Histoire de l'Arménie par le vartabed Kiracos de Gantzac," *in Deux Historiens arméniens*, St. Petersburg 1870, s. 1-194.
- Brosset, M., "Samouel d'Ani: Tables chronologiques," *in Collection des historiens arméniens*, vol. 2, St. Petersburg 1876.
- Buzandaran, *P'awstosi Buzandac'woy Patmut' iwn Hayoc'*, Venice, 1933.
- Dadoyan, S. B., "The Fatimid Armenians", *Islamic History and Civilization, Studies and Texts 18*, Leiden, 1997, s. 85-90.
- Dédéyan, G., *La chronique attribuée au connétable Smbat*, Documents relatifs à l'histoire des croisades publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 13, Paris 1980.

- Dostourian, A. E., *Armenia and the Crusades: The Chronicle of Matthew of Edessa*, Lanham, Md., 1993.
- Emine, J. R., “Généalogie de la famille de saint Grégoire et vie de saint Nersès,” in *Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie*, ed. V. Langlois, vol. 2, Paris 1969, s. 21–41.
- Esbroeck, M. Van, “Le résumé syriaque de l’Agathange,” *AB* 95, 1977.
- Esbroeck, M. Van, “Un nouveau témoin du livre d’Agathange,” *REArm*, 1971.
- Evans, Helen, *Manuscript Illumination at the Armenian Patriarchate in Hromkla and the West*, New York University, Institute of Fine Arts, 1989.
- Galanus, C., *Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana*, Pars 1, Rome 1690.
- Garitte, G., *Documents pour l’étude du livre d’Agathange*, ST 127, Vatican City 1946.
- Garitte, G., “La vision de S. Sahak en grec,” *Le Muséon* 71, 1958.
- Garsoïan, N. G., “Reality and Myth in Armenian History,” in *The East and the Meaning of History*, Università di Roma “La Sapienza,” *Studi Orientali* 13, 1994, s. 117–145.
- Garsoïan, N. G., *The Epic Histories (Buzandaran Patmut ‘iwnk’)*, Harvard Ermeni Metinler ve Çalışmaları 8, Cambridge 1989.
- Haase, F., “Die armenische Rezension der syrischen Chronik Michaels des Grossen,” *OC*, n.s., 5, 1915.
- Halfter, Peter, *Das Papsttum und die Armenier im fruhen und hohen Mittelalter*, Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, 15 (Cologne-Weimar-Vienna, 1996).
- History of Łazar P‘arpec‘i, *Patmut ‘iwn Hayoc‘*, Tiflis 1904, (haz. Delmar, N.Y., 1985).
- Hovannisyán, A., *Drvagner hay azatagrakan mtk‘i patmut‘yan*, vol. 1, Erevan 1957.
- Jackson P.-D. Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck*, Hakluyt Society, London 1990.
- James Howard-Johnston ve Tim Greenwood, *The Armenian History Attributed to Sebēos*, *Translated Texts for Historians* 31, Liverpool 1999.
- K. V. Šahnazareanc‘, *Dašanc‘ T‘lt‘oc‘ k‘nnut‘iwn u herk‘umě*, Paris 1862.

- Kapoian, A.,-Kouymjian, “Le Catholicos Grégoire II le Martyrophile (Vkayasēr) et ses pérégrinations,” *Bazmavep* 132, 1974, s. 306–325.
- Karst, J., *Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch*, Strassburg 1905.
- Kéchichian, I., *Nersés Šnorhali: La complainte d’Edesse*, Bibliotheca Armeniaca 3, Venice, 1984.
- Kirakos Ganjakec’i, *Patmut’iwn Hayoc’*, Erevan, 1961.
- Langlois, V., *Chronique de Michel le grand*, Venice 1868.
- M. Canard-H. Berbérian, *Aristakès de Lastivert: Récit des Malheurs de la Nation arménienne*, Bibliothèque de Byzantion 5, Brussels 1973.
- Mahé, Jean P., “Entre Moïse et Mahomet: Réflexions sur l’historiographie arménienne,” *REArm* 23, 1992.
- Mat’evosyan, *Hayeren Jeřagrac’ Hiřatakaraner*, E-ŽB darer, Erevan 1988.
- Mihael, *Žamanakagrut’iwn*,, Jerusalem 1871.
- Mut’afean, M., “Ban Hawatali erki heřinaki xndirē,” *Solakat’*, Istanbul 1995, s. 156–164.
- N. G. Garsoian, *The Epic Histories (Buzandaran Patmut’iwnk’)*, Harvard Armeni Metinler ve Çalışmaları 8, Cambridge 1989.
- Nersessian, S. Der, “The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the ‘Royal Historian,’” *DOP* 13, 1959, s. 143–168.
- Nersessian, Sirarpi Der, *Etudes byzantines et arméniennes*, cilt 1, Louvain, 1973, s. 352–377.
- Nersessian, S. Der, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia*, 2 vols., DOS31, Washington, D.C., 1993.
- Patmut’iwn srboyn Nersisi Part’ewi*, Sop’erk’ 1, Venice 1853.
- Peteers P., “Un te’moignage autographe sur le sie`ge d’Antioche par les croise’s en 1098” *historica in honorem Alberti de Meyer*, Cilt 1, Louvain Üniversitesinden Tarihi Eserler Koleksiyonu, 3d ser., 22, Louvain 1946.
- Peteers P., “Un te’moignage autographe sur le sie`ge d’Antioche par les croise’s en 1098”, *Recherches d’histoire et de philologie orientales*, Sub-Hag 27, Brussels 1951, 2, s. 164-180.
- Pseudo Epiphanii Sermo de Antichristo*, ed. G. Frasson, Bibliotheca Armeniaca 2, Venice, 1976.

- Sanjian, Avedis K., "Crazatih", 'Erroneous Easter'—A Source of Greco-Armenian Religious Controversy," *Studia Caucasica* 2, 1966, s. 26–47.
- Sanjian, A. K., Colophons of Armenian Manuscripts, 1308-1480, *A Source of Middle Eastern History*, Cambridge 1969.
- Sanjian, A. K., "Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople, 1453," *Viator* 1, 1970, s. 223–261.
- Sargisean, B., *Bazmavēp*, Venice 1913.
- Sargisean, B., *Usumnasirut'iwk' hin ktakarani anvawer groc' vray*, Venice 1898.
- Schmitt, A. B., "Die zweifache armenische Rezension der syrischen Chronik Michaels des Grossen," *Le Muséon* 109, 1996.
- Smbat Sparapet, *Taregirk'*, Venice 1956.
- Step'annos Orbelean, *Patmut'iw nahan gin Sisakan*, Moscow, 1861.
- Thierry, M., *Répertoire des monastères arméniens*, CC, Turnhout, 1993.
- Thomson, Robert W., "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i," *DOP* 43, 1989.
- Thomson, R. W., *The History of Łazar P'arpec'i*, Atlanta 1991.
- Thomson, R. W., *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 A.D.*, CC, Turnhout 1995.
- Thomson, R. W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Oxford Oriental Monographs Oxford 1996.
- Thomson, R. W., "Constantine and Trdat in Armenia Tradition", *Acta Orientalia* 50, 1997, s. 201-213.
- Urfalı Mateos, *Patmut'iw n Matt'ēosi Urhayec'woy*, Jerusalem 1869.
- Vardan Arewelc'i, *Hawak'umn Patmut'ean*, Venice 1862, (haz. Delmar, N.Y., 1991).
- Weitenberg, Joseph J.S., "Literary Contacts in Cilician Armenia," in *East and West in the Crusader States*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 75, Louvain 1996, s. 63–72.
- Winkler, *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc'*, OCA 245, Rome 1994.
- Yovsep'ean, G., *Yišatakarank' Jeragrac'*, Beirut 1951.